

SZEMELVÉNYEK AZ ÖRKÉNY-IRODALOMBÓL

„E képlet történelmi mélységén lehet vitázni, annál is inkább, mert ma már irodalmi áramlattá vált a *hóhér-áldozat viszony azonosítása*, felcserélése. Azonban Örkény ebben a modellben is újat ad, mert a groteszk emberszemlélet légkörében még ezt a tézist is *kérdőjellel* illeti: végül is ezek a Tóték félelemből és becsapott reménységből teremtik maguknak ezt az Örnagyot: fiukért, aki már rég halott. Ha lenne kérdésünk a darab sugallatait illetően, úgy nem is az áldozat-problémát valatlánánk, hanem ezt a »groteszk-sorstragédia« jelleget: a darab elején kiderül már, hogy minden elveszett, s következőképpen az emberek minden áldozata *eleve* hiába-való. Ebből adódik látszólag a groteszk alapállás: valami hátborzongató, tragikus történet, és a nézőnek mégis nevetnie kell. Mi azonban úgy érezzük, a darab értékei nem ennek az alapállásnak függvényei: az Örnagy—Tót pár játéka ettől a *végső* motivációtól függetlenül is életképes és ugyanilyen abszurd kifutással bontakozna ki. Így viszont ez a »sorsgroteszk« kissé parabolaszzerűen hat és a darabnak egy tőle idegen történet-filozófiai kicsengést — »úgysem érdemes erőlködni« — kölcsönöz. Azonban hangsúlyozni szeretném: ezen a ponton csak vitázni *lehet*, a darab groteszk többértelműsége itt is oldja a végletes következtetéseket.”

(*Almás Miklós: Unalmas vagy érdekes színház?*
Kortárs, 1967. 5. szám, 835—838. l.)

„... az Örnagy egy bizonyos fajta hatalom megtestesülése, aki félelmet gerjeszt maga körül, mert maga is fél, eltapossa, megalázza a neki kiszolgáltatottat, de vonzza is, mert maga is kiszolgáltatott, s bár másnak a hóhéra akar lenni, maga is provokálja a halált, s mindezt úgy, hogy egyszerre legyen szép és rút, ép idegzetű és idegromcs, egy rangos világból érkező vendég, aki azonban a haláltól hoz üzenetet. Ezt tudtam volna mondani a kéziratomból kiindulva, mint a színész számára a »kötelező anyagot«. Ha most végiggondolom, nem is csodálom, hogy ezt a kérdést nem tették föl nekem. — Latinovits az Örnagy szerepében mindezt valóra váltotta, aminek őszintén örültem. De mégsem örvendezve, hanem lenyűgözve ültem a nézőtérén az utolsó próbák valamelyikén, mert Latinovits Örnaga nem a fent körvonalazott Örnagy volt, hanem valami más is, valami több. Mégpedig nemcsak azzal lett több, hogy például felkötött egy hajkötőhálót, vagy szórakozottan odaszalutált egy próbababának, hiszen mindez csak az evidenciák számát növelte; hanem azzal, hogy egy új és mindent átfogó látomással egy *démoni* Örnagyot állított a színpadra, akinek minden emberi vonása ebből az emberfeletti régióból következett. — Latinovitsból a »rontás« áradt, az önmaga elpusztításának és a mások megsemmisítésének belső parancsa; s ez volt a nem kötelező »plusz«, amivel lenyűgözött, hiszen a darab kéziratában nem volt ilyen instrukció, aminthogy a többi Örnagy, akit alkalmam volt látni, kísérletet sem tett egy ilyen alak megteremtésére. Márpedig, kell-e mondanom, ez volt az *én vízióm* is, amit prózában meg is próbáltam írni. A darab kéziratában azonban nincs erre utalás, hiszen túlesik azon a »ráhagyási ponton«, ameddig az író keze elér.”

(*Örkény István: Író és színész. Film, Színház, Muzsika, 1970. V. 9.*)

„Ez a szerelmi háromszög csak abban különbözik elődeitől, hogy szereplői nem tizen-, nem is húszan-, hanem hatvan-egynéhány évesek. — S bár úgy látszik, hogy a szenvedély kísérő tünetei: átvirrasztott éjszakái, forró vallomásai, boldog föllángolásai és féltékeny leselkedései pontosan ugyanúgy játszódnak le az elmúlás küszöbén, mint az élet hajnalán, vagy delelőjén, bennünk, akik csak nézzük ezt a groteszk játékot, hullámzó és ellentmondó érzelmek ébrednek. A nagy szenvedélyekben — kívülről nézve — még »normális kitöréseiben« is van valami hősi és ugyanakkor nevetséges vonás; hát még ha műfogsort, fűzős cipőt, s az öregség többi kellekeit viselik azok a hősök, akik a szenvedély máglyáira föllépnek. Amikor kinevet-

jük, szánjuk is őket, de szánalmunk mögött ott bujkál a mosoly. — Mi emberek, csak egyféleképpen tudunk szenvedni és örülni, akár az élet elején, akár a végén tartunk; joggal mondhatják hát, hogy ha sírva, ha nevetve: a színpadon mi magunk is ott vagyunk.”

(Örkény István: *A „Macskajáték” elé.*
Pesti Műsor, 1971. márc. 5—12.)

„A Pisti egy örkényi módon megírt történelmi dráma, legutolsó harminc esztendőnkől, s ugyanilyen groteszk látomás jövőnkől. Nem az a megragadó benne, hogy szerzője milyen elavult dramaturgiai fogásokat rúg fel (...), hanem a stiláris bravúrtól elválaszthatatlan gondolati mozgékonyság, az összefüggéseknek az az elektronikus gyorsaságú felismerése és közlése, mellyel hosszú gondolatsorokat, jeleneteket, sőt felvonásokat lehet megtakarítani — s egyenesen az idegrendszer közepébe betáplálni őket.”

(Hámos György: *A hatvanéves Örkény István öt drámájáról...*
Kritika, 1972. ápr. 21.)

„Ha azt a pontot keresem emlékezetemben, ahol a marosvásárhelyi előadás tetőzik, egy kiáltást hallok: — *Így volt szép!* — Erzsi kiált így, szánalmas testi-lelki állapotban és mellesleg éppen öngyilkosságra készülve. Lányának kiáltja oda, amikor értetlenül fogadja a szemrehányására kapott választ: »Ha újrakezdeném, másodszor is mindent ugyanígy csinálnék.« — *Így volt szép!* Erre a teljesen bizarr pillanatban elhangzó mondatra tette Kovács György az előadás egyik felkiáltójelét; nagy-nagy összecsendülésben a darab szellemével, a szerző belső hangsúlyával. Nem teátrálisan, nem hangosan, még csak nem is emelt fővel mondja Tanay Bella ezt a mondatot, hisz Orbánné, azaz Erzsi nem az elvek embere, egy pillanattal szavai kimondása előtt még nem tudja, mit fog mondani, s a következő pillanatban már el is felejt. Mégis ennél a mondatnál csendült fel a premier egyik nyíltszíni tapsa, nyilvánvaló jeléül annak, hogy a főt említett háromszög harmadik csúcsa, a marosvásárhelyi közönség is remek partner e színházi hármasegységben.

A másik felkiáltójel, amely hosszan csengett ki az előadásból, Orbánné egy éppoly önfeladten kiszakadt, tűnődő mondata arról, hogy »Sok vékony szál együtt: egy erős!« — Akkor mondja ezt, mikor macacsul és sokadszor visszautasítja nővére ajánlatát: jöjjön ki hozzá Garmisch-Partenkirchenbe, éljen vele ott, jólétben, nyugalomban. Hisz nincsenek is Pesten igazi erős érzelmi kötelékei. Ekkor mondja ki a nővérénél sokkal felszínesebb Erzsi a mégiscsak mélyebb igazságot a sok vékony szálról, amely együtt egy erős, és akkor mondja azt is a telefonba, nyugodtan és szomorúan: »Én itt akarok felfordulni, Gizám.« — Nem valamiféle hazafias vallo-más ez, még csak nem is egy társadalmi rend melletti tudatos kiállás, hisz Orbánné szemmeláthatólag alig figyel oda, milyen rendszerben is él. Még csak nem is az emlékek kötése ez, hiszen ő — ellentétben a valóban öreg öregekkel — nem elsősorban múltjának, hanem éppenséggel a mindenkori jelen pillanatnak él. Öntudatlanul egy kicsit mindezeket túl annak a homályos tudatnak a megfogalmazása ez, hogy ő csak ebbe a képbe fér bele. Hogy *így* csak itt, Pesten — tágabb értelemben Európának ezen a fertályán — lehet élni. Jobban, gazdagabban lehet ott, ahol Giza. De ilyen színesen, ennyire a maga módján — csak itt. Giza élete könnyű, de a konvencióktól nehézkes. Erzsie nehéz, de a belső kötetlenségtől a »saját pálya előnyétől« könnyed. — Ebben az értelemben Örkény írása a maga többszörösen áttételes módján nemcsak két életvitel, hanem két életforma problémája is. Ezért, hogy a Zeit című nyugatnémet lap Pestre küldött riportere (aki Giza világában bennszülött) mulatságos bulvárkomédiát vélt látni a Pesti Színházban; vagyis nem értette, miről szól ez a mi fülünknek oly egyértelmű darab.”

(Fencsik Flóra: *A marosvásárhelyi Macskajáték.*
Színház, 1972. június)

Örkény: A legnagyobb élmény a külföldiek közül a moszkvai volt.

Riporter: Nagyon más volt a Tabakov-féle őrnagy?

Örkény: Nagyon, nagyon. Annyira más, hogy lenyűgözve ültem ott. (...) Tabakov őrnagy egy vézna, esett, szánnivaló kisemberke volt. Nem volt benne semmi agresszív, (...) semmi militarista, katonás parancsolgatás. Ő egy embert játszott, aki fél. Úgy megrettent a partizánoktól, hogy a félelmet idegsejtjeibe oldotta, s a félelem félelmet szül. Ez volt kb. az ő játékának, hogy úgy mondjam, a gondolati magva. A félelem, amely megszarolja az embereket, a maga szánnivalóságával többet jelentett talán még, mint Latinovits. Volt egy kis jelenete, amikor a Tót család valamilyen kis szeszélyét, kívánságát nem rögtön teljesítette. Soha nem felejttem el. Volt olyan, hogy megrázó, olyan is volt benne, ami nem is emberi, valami sátánian esendő volt és nyomorult tulajdonképpen."

(A Hét. Televízió, 1973. jan. 14.)

Kozák András hadnagya *Az utolsó vonatban* ugyancsak tökéletes színészi alakítás. De valami hiányzott a filmjelenetből. Ami megvilágosítja a látottak értelmét. (Talán az a mondat, hogy a hadnagy alakulata valóban ott van a Fő-téren.) Egy szökni nem tudó katoná tétováságán túl meg kellett éreznie a nézőnek, hogy itt az utolsó cigaretta elszívása mellett egy utolsó, legeslegutolsó emberi kapcsolat tanúja, mert a valószínű halálba futó hadnagy búcsúja ez az élettől."

(Gáll István: *Múlt és jövő. Film, Színház, Muzsika*, 1973. 3. sz. 27.)

„A családi komédia felszíne mögött Örkény nagyon is mély írói megállapítást nyilvánít ki. Két attitűdöt állít szembe az öregedés problémájával. Az idősebb nővér szakaszokban halad előre, s miközben teste elkopik, gyarapodik érett bölcsességben és tekintélyben; a fiatalabb nem hajlandó elfogadni az öregséget, és mindent, ami gyermekkorától volt, változatlanul őriz magában. »Dühöngj, tombolj a fény kihunyása ellen« — ez lehetne a jelszava, és a kortalan, csípős, higanyszerűen eleven Bergner a triviális bosszúságok apró-cseprő részleteit a túlélés és az élet himnuszává változtatja. Pátosza veleszületett, komédiázása finoman érzékeny, de művészetének legbelső magva titokzatos és mámorító."

(Frank Marcus: *Nagy Erzsébet. The Sunday Telegraph*, 1973. november 4.)

„Mindig, egész életemben csak arról írtam és csak az érdekelt, ami a legsajátosabban nálunk, ami felőlünk nézve lehet probléma, drámai vagy prózai írásmű tárgya, tehát életünk valamely sajátos kérdése. Persze oly módon igyekeztem írni — ahogy minden író írni igyekszik —, hogy általános érvényűvé tegyem azt, amit helyhez kötött igaznak éreztem. Ennek az igazi értelmezését mindig a budapesti előadások jelentik számomra. Ezek vannak hozzám a legközelebb s ezekben érzem, hogy mondanivalóm a legteljesebben megszólal."

(„A színház: mesterség.”
Könyvtáros, 1974. 3. 163—164.)

„Gizi és Erzsi a leningrádi előadásban fájdalmas erőfeszítéssel kutatják közös emlékeiket. Világossá válik, hogy ebben az értelmezésben a levélforma nem pusztán dramaturgiai eszköz, hanem a két testvér egymáshoz kötődésének megnyilvánulása. Zinajda Sarko megrendítően szép alakításában Erzsi nem az az ellenállhatatlan, koráról tudomást sem vevő slamos örökmozgó, amelyen Hegedüs Ágnestől és Sul yok Máriaától megismertük. Ez az Erzsi sokkal magányosabb, sokkal sérülékenyebb, sokkal öregebb. Pusztán attól, hogy tudatában van a korának. És fél tőle. Le akarja győzni. Ezért van szüksége a levelekre: naponta kell bizonyítani, önmaga előtt is, hogy még *nem* öreg. — Serko Orbánnéja tragikusan szép küzdelmet vív az öregség és a magány ellen. — Meg lehetne kérdezni, hogy nem sikkad-e el ezáltal Örkény

darabjának groteszk humora, lírába kevert bohózatísága, a furcsa háromszögtörténet kísérelő gyöngéd ironia? A válasz: nem. Csak költészetté oldódik, fájdalmas mosollyá enyhül, szomorkássá finomodik.”

(Koltai Tamás: *Örkény Macskajátéka hat európai színpadon. Színház, 1974. június, 42.*)

... (Más írónknál) „az érzelgősség mély gyökerekkel ágyazódik bele a szerzőnek anyagához való viszonyába; Örkénynél viszont csak tükrözi azt az érzelgősséget, mely az általa ábrázolt szereplők lelkében él. Fontos megkülönböztetés ez, mivel színházi életünk egy része szenvedélyesen tiltakozik az érzelgős ábrázolás minden formája ellen, lévén az — nehéz megmondani, pontosan micsoda, de mindenesetre: férfiatlan, antimarxista, nem objektív, hazug. Pedig hát ez tévedés. Az érzelgősség lehet hiteles is, gyakran a színház leginkább maradandó vonásait fejezi ki. De annyi bizonyos: roppantul nem angol jelenség, és szerintem ezért is feszengett a premier közönsége. Mi azt szeretjük, ha premierjeinkből csak úgy árad a siker, mint valami nyers, rideg, szívtelen koktélpартyn. És ha Bergner szavait — »Ez életem legcsodálatosabb napja!« — valami gintől hevült középkorú nő recsegi el abban a másodrangú giccsben, amely az átlagos angol—amerikai musicalnél kifinomult dialógusnak számít, akkor a kritikusok minden bizonnyal lelkesen tapsolnak. De Bergner úgy mondja el, mint aki valóban ezt is hiszi; hát biz’ ettől csak pirulni lehet!”

(Koltai Tamás: *id. cikk*)

„A darab elmélyült vizsgálata egy ember temperamentumának. Hősnője egy középkorú nő, aki soha nem nőtt fel és nem is fog felnőni. Egyik napról a másikra él a mai Budapesten, tovább álmodva leánykori álmait. Különös, megindító teremtés. (...) Örkény darabja modern fantázia, árnyékolt paszellszínekből, határozott ecsetvonásokból és ravaszul elhallgatott sorokból összeállítva. Reális és irreális olyan stilizált dramaturgiában vegyül, amely rokon Carl Erik Soya és Kjeld Abell dán szerzőkével. Miközben Örkény írása szándékosan tompít, a Gymnase társulata, Jean-Laurent Cochet rendezésében és Charles Sevigny fantáziadús, atmoszferikus háttérdíszletével, hajlamos a túljátszásra. — A skizofrén hősnőt Odette Lure játssza. Született komédiás (...), de a figura magasabb, csehovi rétegei meghaladják erejét.”

(Thomas Quinn Curtiss: *Macskajáték Magyarországról — Az évad egyik legjobbjá. International Herald Tribune, 1975. ápr. 4.*)

„Nyilvánvalóvá tenni két különböző sorssal, két egyszerű, mindennapi női sorsot, hogy minden nyűg, baj, mindennapi kis csapás, szűkösség ellenére; minden boldogtalanságot hozó fordulat ellenére boldogabb sorsa, teljesebb élete annak van, aki végigéli a maga akaratait, aki cselekvéseiben független, aki öntörvényű, szuverén ember, mint annak, aki a széltől is óva, elkényeztetetten él egy kalitka védettségeinek kiszolgáltatva. Nyilvánvalóvá tenni farkasok és kutyák, szabad vadak és ölebek sorsának annyiszor, annyiféleként ábrázolt s mindannyiszor kétségtelenül igaz és örök különbségét. — A Volksbühne előadása is ezt mondja, ebben az előadásban is hibátlanul nyilvánvaló az írói szándék.” Csak „Brigitte Soubeyran rendezése és tragi-komédiának a mi előadásainkban inkább csöndes, a résztvevő, a megértő és megbocsátó humorra tett hangsúlyait, a mi előadásaink finom lírai ironiáját a darabosabb komikum felé tolja.”

(Mátray-Betegh Béla: *Berlini Volksbühne. Macskajáték. Magyar Nemzet, 1975. december 2.*)